

ВИМІРИ ГУМАНІЗМУ: ІСТОРИКО-ФІЛОСОФСЬКИЙ АНАЛІЗ

Інститут міжнародних відносин Національного авіаційного університету

У статті на підставі історико-філософського аналізу виявляється специфіка філософських дискурсів гуманізму доби Відродження, Нового часу та Постмодерну.

Вступ

Освоєння гуманістичної проблематики насамперед потребує з'ясування змісту самого поняття «гуманізм», еволюції гуманістичних поглядів, сутності традиційних та сучасних вчень про людину. Така теоретична робота має враховувати інноваційні зміни, що відбуваються в сучасній методології соціогуманітарних наук. Однією з провідних методологічних особливостей сучасної філософської гуманістики є те, що вона досліджується і розробляється на ґрунті дискурсивного підходу. Як комплексна теоретико-методологічна засада дискурс поєднує в собі лінгвістичні, соціологічні (соціологія знання), культурологічні, епістемологічні (когнітивна антропологія), етичні історіографічні засоби «опанування» предмета дослідження – феномена гуманізму. Дискурс як мова, що «занурена у життя», уможливує більш глибоке наближення до реалії людського буття, сприяє подоланню абстрактно-метафізичного розуміння людської сутності. Теоретико-методологічна ситуація, яка спостерігається у новітньому «люднознавстві», вимагає застосування і тих нових методів дослідження – системних, концептуальних, міждисциплінарних, які дають можливість з'ясувати гуманістичну проблематику в усіх її аспектах.

Утім нові методологічні засади не лише збагачують можливості соціогуманітарного пізнання, але й породжують нові теоретичні суперечності. Одна з них полягає в тому, що сучасна методологія принципово заперечує «однозначні істини». Щодо гуманістичної проблематики, то це означає неможливість точно визначити зміст поняття «гуманізму», застосувати переконливий і однозначний критерій людяності. Водночас методологічний плюралізм піддається жорсткому натиску з боку тих теоретиків і практиків, які вимагають чітких визначень, конкретних рекомендацій. Цього, наприклад, гостро потребує педагогічно-виховна і політична практика. Адже людина у своєму прагненні вдосконалити деформований світ має спиратися на закони, які виступають підґрунтям для прогнозів, що мотивують ті чи інші дії.

Поняття «гуманізм» виникло ще в стародавні часи. Складовою цього поняття було те, що Цицерон і Тацит у свій час позначили терміном «*humanitas*» – людяний, досвідчений. Марк Туллій Цицерон вживав слово «гуманізм» у значенні ідеалу освіти знатних римлян, змістом якого було виховання людини засобами освіти за грецькими взірцями. З часом поняття гуманізму почало вживатися для визначення як способу мислення, так і способу життя гідних людей. Накопичення знань привело до того, що в

сучасній філософії поняття гуманізм вживається у різних значеннях. Серед них – гуманізм як творче створення людиною власної сутності (автентичний гуманізм); як стратегія і тактика самозбереження у «ворожому світі»; як антропологізація проблематики людини, акцентування особистого існування; як з'ясування самого факту екзистенціювання (буття) людини.

Втім це не означає, що усвідомлення проблематики гуманізму відбувалося лише в напрямі накопичення все нових і нових його визначень. В історії розвитку філософської думки можна простежити і певну спорідненість, і певну розбіжність ідей гуманізму. Під впливом негативних тенденцій розвитку цивілізації, що спричинила так звану стратегію виживання, під гуманізмом розуміють також і наявність умов, що забезпечують існування людини як природної, тілесної істоти. Але поняття «виживання» аж ніяк не належить до категорій гуманістичного ряду. Воно, по-перше, є не духовно-моральним, а соціобіологічним поняттям, а по-друге, задоволення самим фактом виживання здатне викликати навіть патологічні відчуття: «чим більше небіжчиків, тим краще почувається живим» (Е.Кенетта)[1,23].

Отже, з моменту свого зародження і по тепер гуманізм як філософське вчення і культурне явище не раз змінював своє обличчя, виступав і виступає у різних формах.

Основна частина

Досліджуючи інваріанти гуманізму та особливості його виявлення на різних етапах історичного розвитку людської цивілізації, проаналізуємо його генезис, розглянемо цей феномен у контексті соціокультурних парадигм епохи Відродження, Нового часу та сучасності. Адже багатовимірний феномен гуманізму виявляється по-різному в релігійному, метафізичному та постметафізичному дискурсах, демонструючи різні проблемні комплекси. Без аналізу трьох згаданих дискурсів із проблеми гуманізму неможливо ані адекватно осмислити, ані реалістично визначити специфіку тих інтерпретацій феномена гуманізму, які з'явилися у дискурсі Постмодерну.

Сьогодні важливо зрозуміти сутність стратегій постмодерністського мислення, завдяки яким виникає не лише нова, в багатьох відношеннях *інша* культура філософування, але й нова людина, котра отримала назву «постлюдина» (Ф.Фукуяма).

Більшість дослідників вважають, що сучасна агоністика дискурсів про гуманізм своїми джерелами сягає християнського дискурсу. Чому ж філософія античності не розглядається мислителями як філософський дискурс гуманізму?

Як варіант відповіді на це питання може бути пояснення відомого дослідника античності П.Адо. Він зазначав, що в період античності «філософія – це, передусім, спосіб життя, хоча і тісно пов'язаний із філософським дискурсом», а щодо мудрості «філософія лише набір підготовчих вправ» [2,19]. В цьому відношенні філософія античності постає як щось таке, що існує невіддільно від практичного життя людей, тобто це – своєрідне «мистецтво жити». А відповідний філософський дискурс був спрямований на те, щоб теоретично обґрунтувати цей спосіб життя.

В Середньовіччі, – підкреслює П.Адо, – відбувся розрив між способом життя і філософським дискурсом. На перший план виходить теологія, а філософія, як філософський дискурс, перетворюється на служницю теології. Дослідник вважає, що трансформація філософії в теоретичний дискурс є результатом подальшої еволюції християнства, коли воно ототожнило філософський спосіб життя з чернечим життям, а філософії залишило лише функцію аргументації та обґрунтування. Хоча одночасно він наголошує на тому, що цей античний вимір філософії зберігається і в подальшому, наприклад у М.Монтеня.

Іншої думки дотримується М.Фуко. Він підкреслює, що *перетворення філософії в суто теоретичний дискурс* пов'язано з тим, що він назвав «картезіанським моментом». «Я думаю, – писав він, – що сучасна доба в історії істини починається з того моменту, коли було припущено, що саме пізнання і лише воно дає можливість підступитися до істини»[3,31].

Обстоючи тезу про християнські витоки гуманізму, С.Л.Франк убачав корені справжнього гуманізму в ідеї боголюдськості, котра протягом п'ятнадцяти століть «виховувала самосвідомість людини як особистості», вчила людину усвідомлювати в самій собі певне вище, абсолютно-ціннісне начало, завдяки якому вона протиставляла світу як особлива інстанція й має творчо визначити і вдосконалювати життя; вона вперше виховала в людині те, що можна в загальному розумінні назвати «гуманістичною свідомістю».

Нам, тим, що увійшли в епоху Постмодерну, важливо відчути, чим була культурна творчість на світанку Модерну. Це був початок сходження людства по ступеням соціокультурного прогресу. Стрімкий розвиток мистецтва, природничих і математичних наук, історіографії, антропології, психології та інших гуманітарних галузей пробудили інтерес до людини в повноті всіх її виявів. Суспільствознавство стало вивчати людське суспільство як гігантську живу істоту, досліджуючи його еволюційне походження, розмаїття його природних форм, найважливіші передумови його виживання на планеті. Гуманізм включав, чим далі, тим більше, апофеоз людини, апофеоз людських цінностей, людських потенцій, людських, тобто заснованих на поєднаному сенсоральному і логічному пізнанні, уявлень про світ [1,23].

Потрібно віддати належне традиції французького філософування, яка, починаючи від М. Монтеня, ствердившись в екзистенційно-кордоцентричних

міркуваннях про людину Б. Паскаля, повернулася до людини в епоху Просвітництва. Людина Просвітництва – це не зіпсована дитина, яка живе в кожному з нас, а індивід розумний і здатний до удосконалення, відповідальний громадянин суспільства, побудованого на принципах терпимості. Він притримується принципу Канта: відноситися до людини як до мети, а не як до засобу. Подібне розуміння людини постало ідеалом, перспективою на подальший розвиток суспільства.

Ю.Габермас, аналізуючи «свідомість часу в Модерні», підкреслював: «Ключовими історичними подіями у ствердженні принципу суб'єктивності були *Реформація, Просвітництво та Французька революція*. Завдяки Лютеру релігійне вірування стає рефлексивним, божественний світ самотньої суб'єктивності перетворюється на дещо таке, що нами (і через нас) встановлюється. На противагу вірі в авторитет проповіді та традиції протестантизм стверджував повновладність суб'єкта, який покладається на силу власного переконання: проскура – це просто тісто, реліквія – лише кістки. А звідси на противагу історично зумовленому праву як субстанційному підґрунтю держави виступають Декларація прав людини та Кодекс Наполеона, які надають значущості принципу свободи волі...»[4,28].

Далі філософ зазначає, що «поняття моралі модерного часу виходить із визнання суб'єктивної свободи особистостей. З одного боку, воно ґрунтується на праві кожного індивіда робити те, що він мусить робити, вважати правильним; з другого боку, на вимозі того, щоб кожна людина переслідувала мету власного добробуту тільки співзвучно з добробутом кожного іншого. Суб'єктивна воля отримує автономію з позицій всезагального закону; але «лише у волінні як суб'єктивному, свобода, як у собі самій існуюча воля, може ставати дійсною»[4,28-29].

Головне ж в тому, що відбувається процес індивідуалізації, який приводить до становлення власне європейської людини. Зрозуміло, людина залишалась всього лише «мислячою тростинкою» (Б. Паскаль), але усвідомлення того, що вона мислить, було її гідністю й опорою. Декартівське *Cogito* є межею індивідуалізації, оскільки завдяки їй виникає людина як підсумок, фінал процесу філософських міркувань про людину. У Р. Декарта людина є індивід, взятий разом з тілом, з яким він емпірично поєднаний, але від якого метафізично повністю відмінний. Отже, ренесансну віру в людину *Картезіу* коректує до віри в суб'єкта.

У філософському мисленні кінця ХІХ століття виникає ще одна позиція: ірраціональна. Згодом представники «філософії життя» – Ф.Ніцше, А.Бергсон, а за ними З.Фрейд, К.Г.Юнг та неофрейдисти – поставили під сумнів критерій раціональності у визначенні спонукальних причин поведінки людини та її раціональної сутності. Ірраціоналізм запропонував інший критерій цінності людського існування. Згідно з ним, ознакою справжнього і бажаного типу життя є не максимальне його підпорядкування принципу раціональності, не пошук, спрямований на втілення

якогось раціонального ідеалу, а цінність життя як такого, ознаки якого не завжди узгоджуються з виробленим людством критерієм раціональності. Романтизм, інтуїтивізм, вчення про підсвідоме і несвідоме стали претендувати на свою істину в розумінні людини. Це стало серйозною небезпекою для гуманізму, оскільки цілий ряд дослідників почали шукати істину в підсвідомості раси, заперечуючи можливості людського розуму. Оголошення з цих позицій всезагальної справедливості «химерою інтелектуалів» відкривало дорогу націоналістичній, расистській та фашистській ідеологіям, котрі стали тотальною бідою ХХ століття з відомими наслідками. Заперечення існування вищої істини та загальнолюдських цінностей заради національних і партійних інтересів означає заперечення гуманізму. А разом з тим – втрати ним своєї мети і призначення.

В цих умовах виникає необхідність захисту гуманізму. Адже спроба з позицій марксистської теорії втілити гуманізм в практику суспільного життя не пододало соціально-економічних суперечностей і не «зняло» відчуження як «бездомність» (*М. Гайдеггер*) людини. Криза гуманізму і критика його класичних концепцій не означали відмови від нього як форми удосконалення суспільного буття людства в цілому. Свого часу *М. Гайдеггер* у «Листі про гуманізм» зазначав, що всі види гуманізму, хоча начебто і «різні за метою і обґрунтуванням, по способу і засобам здійснення, по формі свого вчення, вони все ж сходяться на тому, що *humanitas* бажаного *homo humanus* визначається на фоні певного вже укоріненого витлумачення природи, історії, світу, тобто суцього в цілому»[5,197].

Реалії ХХ століття внесли суттєві корективи в гуманістичні проекти раціоналістичного напрямку. Всезагальне визнання одержала концепція дегуманізації суспільного життя, поява глобальних загроз, які ставлять під сумнів саме існування людської цивілізації, спричинила істотні зміни суспільної свідомості, що проявило себе у роздумах щодо можливостей раціонально визначити долю подальшого поступу людства. На думку багатьох принципів опонентів гуманізму як філософської теорії і практики виховання, головну відповідальність за «кризу людини» несе самовпевненість розуму в тому, що засобами науки, техніки і технології можливо «олюднити» суспільство. Гуманістичний «проект Просвітництва» зазнав повної поразки, оскільки його основні ідеї – крайній антропоцентризм, віра в прогрес і необмежені можливості освіченої людини вже не відповідають сучасній духовній ситуації [1,47]. Іншими словами, людина втрачає свій статус центра Всесвіту.

Дегуманізація йде по двом основним напрямкам: абсолютизації «гуманістичних» можливостей техніки, що знайшло сьогодні реалізацію в тотальному впливі інформаційних технологій («Мережі», «Інтернету») і появі *homo virtualis*, і тотальності «космосу економічного», «грошового ладу» (*О. Неклеса*). «Доцільно визнати, що на початку ХХІ століття духовно-політичний тоталітаризм потерпів повну поразку від утилітаризму, і в найбільш розвинутих країнах

Заходу сформувалося глобальне економцентричне суспільство, а також відповідний йому тип людини – *Homo economicus*. Економцентричне суспільство, економічна людина – не метафори, а найбільш адекватні теоретичні поняття для виразу сучасних форм життя»[6,22]. В результаті духовність, моральність, гуманізм витісняються на периферію життя, а від слів, які їх визначають, залишаються пусті обгортки. Звертатись до совісті – сентименталізм, нагадувати про обов'язок – ідеалізм, вірити – наївність, любов – емоційне рабство, патріотизм – пережиток тощо. В результаті утворюється «світ без належного, лише суще, що означає його впадання в стан своєрідної гуманітарної ентропії»[6,23]. Егоїзм та індивідуалізм обезбожують, обезлюднюють світ.

Зазначені тенденції, які засвідчили про «кризу гуманізму», «антропологічну катастрофу», доповнилися «ситуацією Постмодерну», представники якого при всіх своїх розходженнях однакові в критичній оцінці долі європейської філософсько-гуманістичної спадщини в іронічному ставленні до досягнень метафізики Модерну. У *М. Фуко*, наприклад, кредо картезіанської метафізики «*Cogito ergo sum*» трансформується у формулу «мислення мислить за допомогою мови», де акт мислення вже не пов'язаний з будь-яким екзистенціальним твердженням. Більше того, *М. Фуко* показує, що мислення (в постмодерністському сенсі) взагалі безвідносно до суб'єкта, бо його функція не ідентична тій, яку йому приписувала картезіансько-кантівська метафізика. Людина мислить всередині єдиної анонімної думки, котра є думкою конкретно-історичної епохи і певної мови. Сама ж ця думка і відповідна їй мова підпорядковуються своїм власним законам становлення, розвитку, трансформацій [1,92]. В «Археології знання» *М. Фуко* йде ще далі і зводить умови буття рефлексуючого суб'єкта до існування несвідомого[1,92].

Дійсно, в контексті філософії постмодернізму європейський гуманізм не розглядається як «загальноуніверсальна святиня». Більше того, він тут фігурує як один із багатьох можливих проектів філософського осмислення феномена людини. Досліджуючи філософську спадщину *Ф. Ніцше*, *М. Гайдеггера*, *Л. Вітгенштейна*, мислителі постмодерністської філософії (*М. Фуко*, *Ж. Дерріда*, *Ж. Дельоз*, *Ж. Ліотар* та ін.) пропонують не тільки різні пояснення теперішньої кризи європейського гуманізму, а й філософсько-світоглядні стратегії переосмислення (деконструкції) його як великого проекту просвітництва. Головна особливість постмодерністських стратегій гуманістичного мислення полягає в прагненні врятувати не стільки просвітительський проект гуманізму, скільки саме «життя європейської цивілізації». Адже гуманізм належить тій культурі філософування, яка іменується словосполученням «класична філософія», «філософія як есенціалізм», «філософський фундаменталізм», «філософія як метафізика». Він поєднаний із культурою філософування, що свідомо або несвідомо покладає у свої основи ті або інші концепції

«суб'єкта дії», «суб'єкта мислення», «емансипації», «справедливості», «рефлексії» тощо. У лексиконі філософії постмодернізму (постструктуралізму, деконструкціонізму граматології, семіології тощо) вихідні постулати і базисні концепції гуманізму переконструюються в словосполучення: «децентрування суб'єкта», «деконструкція європейської метафізики», «подолання логоцентризму», «делегітимація метафізики» тощо[1,129-130]. Тим самим створюється інша культура філософування, котра дає можливість повному осмислити європейський гуманізм в усій його повноті проявів.

Постмодерністське бачення людського існування спричиняє до нової етики – етики вільної особистості, здатної сприймати і бачити світ не лише з позицій такого «Я», яке оволодіває, завойовує, підкорює, але і з позицій «Іншого», тобто такого «Я», котре відчуває себе жертвою, страждає, придушується. Постмодерністське розуміння людини є новою екзистенцією, котра постає одночасно новою самоідентифікацією людини. Так виникає сучасний «гуманітарний універсум», в якому поєднані філософія, література, риторика, політика в постійному діалозі між собою. Тим самим гуманізм в епоху Постмодерну набуває нового смислу.

Висновки

А.Н. Фоменко

ИЗМЕРЕНИЯ ГУМАНИЗМА: ИСТОРИКО-ФИЛОСОФСКИЙ АНАЛИЗ

В статье на основе историко-философского анализа выявляется специфика философских дискурсов гуманизма эпохи Возрождения, Нового времени и Постмодерна.

A. Fomenko

DIMENSIONS OF HUMANISM: HISTORICAL-PHILOSOPHICAL ANALYSIS

On the basis of historical-philosophical analysis of humanistic invariants the article presents showing peculiarities of discourse of the epoch of Renaissance, New Times and Postmodernism.

Отже, в процесі зазначених дискусій бачимо, що феномен гуманізму є багатовимірним, а проблема його розв'язання є багатоаспектною і потребує застосування різних методів та підходів. Сьогодні гуманістична думка переживає важкий період. В її ситуації – невизначеність і кризові моменти мають відразу подвійний характер: вони охоплюють і її предмет, гуманістичну реальність, і її розуміння цього предмету. Обидва аспекти кризи визнані і неодноразово описані, починаючи з «Листа про гуманізм» М.Гайдеггера. Для нас принциповим є розуміння сутності «кризи предмету» не стільки в нових деструктивних явищах, скільки у величезній нестабільності людини, яка постає для себе самої сьогодні проблемою.

Список літератури

1. *Гуманізм: Сучасні інтерпретації та перспективи*. – К.: Український Центр духовної культури, 2001. – 380 с.
2. *Адо П.* Что такое античная философия? – М.: Изд-во гуманитарной литературы, 1999. – 320 с.
3. *Фуко М.* Герменевтика субъекта. – СПб., Наука – 2007. – 677 с.
4. *Габермас Ю.* Философский дискурс Модерну. – К.: Четверта хвиля, 2001. – 424 с.
5. *Хайдеггер М.* Время и бытие. – М.: Республика, 1993. – 447 с.
6. *Кутырёв В.А.* Человеческое и иное: борьба миров. – СПб.: Алетейя, Ист. кн., 2009. – 262 с.